

МЕЛЬНИК Ю. О.,
юрист 2 класу, магістр права,
прокурор
(Прокуратура Волочиського району
Хмельницької області)

МЕЛЬНИК М. Б.,
старший лаборант кафедри трудового
права та права соціального забезпечення
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка),
аспірант
(Інститут законодавства Верховної
Ради України)

УДК 347.61.64

ОНТОЛОГІЯ ОЦІННИХ ПОНЯТЬ І ЇХНЄ МІСЦЕ В СТРУКТУРІ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті розглядаються питання, які стосуються визначення місця оцінних понять у структурі сімейних правовідносин. Аналізуються проблеми їхньої ідентифікації в кожному зі структурних елементів правовідносин. Наводяться позитивні та негативні властивості в урегулюванні сімейних правовідносин.

Ключові слова: оцінні поняття, сімейні правовідносини, елементи сімейних правовідносин, права, обов'язки, об'єкт і суб'єкт сімейних правовідносин.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся места оценочных понятий в структуре семейных правоотношений. Анализируются проблемы их идентификации в каждом из структурных элементов правоотношений. Приводятся положительные и отрицательные свойства в урегулировании семейных правоотношений.

Ключевые слова: оценочные понятия, семейные правоотношения, элементы семейных правоотношений, права, обязанности, объект и субъект семейных правоотношений.

The article is devoted to the issues concerned with the role of the evaluation notions' in the structure of the family law relations. The problems of their identification in the each element of these relations were analyzed. The author also paid attention to the adversarial and affirmative merits of such notions in the sphere of regulation of family relations.

Key words: evaluation notions, family relations, elements of the family relations; rights, duties, object and subject of family law relations.

Вступ. Інститут сімейних правовідносин хоча традиційно складається із базових елементів їх юридичного складу (об'єкта, суб'єкта і змісту), проте характеризується певною специфікою в силу предмета й методу правового регулювання сімейного права як галузі. Разом із тим їх нормативне закріплення в сімейному законодавстві додатково ускладнюється застосуванням законодавцем низки понять і категорій, які неоднозначно сприймають-

ся в структурі правовідносин, оскільки відкидають тень дихотомії при їх тлумаченні через феномен оцінності. Тому такі кореляти в юридичній науці називають «оцінні поняття» через властивість норми права, які подекуди називаються «каучуковими» [15, с. 14]. Проте як у законодавстві, так і в доктрині сімейного права питання про місце цих понять у структурі сімейних правовідносин залишається недослідженим належним чином, а отже, відкритим.

Звісно, феномен оцінних понять тією чи іншою мірою був предметом наукового дослідження задля врегулювання правовідносин у різних галузях права. Зокрема, у теорії права значна наукова робота в контексті «оцінних понять» була проведена Т.В. Кашаніною (1976 р.), О.Є. Фетісовим (2009 р.) [11; 15]; у сфері цивільного, арбітражного (господарського – Ю. М., М. М.) процесів – російським дослідником Р.О. Опалєвим (2008 р.) [10]; у трудовому праві – такими вченими, як С.М. Черноус (2008 р.), М.І. Іншин (2014 р.) [17; 4]. А також у галузі, що є найближчою за предметом і методом правового регулювання до сімейного права, – у цивільній, ґрунтовну теоретичну розробку було проведено М.Ф. Лук'яненко (2010 р.) [5]. Але, незважаючи на те що сучасний стан наукової розробки феномена оцінних понять у тій чи іншій галузі права досліджений у певному ключі (переважно в правовому регулюванні, властивостях, ознаках, тощо), увага дослідників не фокусувалась безпосередньо на суб'єктивному складі правовідносин, у їхній безпосередній структурі по елементах тощо. Також варто вказати й на те, що в сімейному праві України ґрунтовних і комплексних досліджень, на жаль, не було проведено й досі з цієї проблеми – ні на монографічному (комплексному), ані на періодичному (локальному) рівнях. Адже варто мати на увазі, що сімейні правовідносини характеризуються особливою специфікою правового регулювання, спеціальною метою й завданням, що унеможливорює значною мірою інтерпретувати вже наявні наукові доробки в доктрину сімейного права України.

Разом із тим у судовій практиці також вироблена єдина позиція щодо феномена правозастосування оцінних понять, інтерпретації їх у судовій практиці, і тому все це не надає можливості окреслити їхнє місце в структурних елементах сімейних правовідносин, що видається неприпустимим і потребує ґрунтовного дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – віднайдення місця оцінних понять у сімейних правовідносинах за їх суб'єктивним складом, що дасть змогу з'ясувати їхню сутність щодо кожного з елементів сімейних правовідносин, зорієнтувати практичність їх застосування в судовій практиці тощо.

Результати дослідження. Так, досліджуючи питання місця оцінних понять у правовідносинах, що виникають, змінюються та припиняються в сімейному праві, як видається, варто насамперед звернути увагу на те, що діалектика категорії «поняття» зводиться до того, що «під поняттям розуміють форму мислення, яка відображає існування властивостей» [13, с. 1035]. «Завдання визначення (поняття – М. М., Ю. М.), – відмічає С.М. Єгоров, – точне відмежування цього поняття від усіх інших понять за змістом і обсягом» [2, с. 3]. Це означає, що поняття, які оцінюватимуться, повинні відображати властивості предмета, об'єкта, суб'єкта, прав та обов'язків учасників сімейних правовідносин тощо, так як дадуть змогу точно відмежувати їх від інших понять за змістом і обсягом. Такі поняття, визначення повинні чітко визначатись певними межами, оскільки передбачатимуть зміст і обсяг, а також характеризуватимуться певним змістом і простором, а відтак передбачатимуть відповідну межу та уособлюватимуть певну форму. У цьому випадку, на нашу думку, така форма повинна відповідати насамперед сімейно-правовій формі регулювання сімейних правовідносин.

Варто взяти до уваги й думку О.А. Івакіна щодо того, що діалектика поняття форми зводиться до того, що «зміст є ніщо іншим як єдністю матерії та форми, а форма – це організація, спосіб руху матерії, визначеність, яка надає матерії щоразу певний специфічний, неповторний зміст» [3, с. 222]. А тому, на думку вченого, конструкція «сутність – форма» завжди фіксує вихідний момент зародження нового змісту, проте це такий момент, про який ще нічого не можливо сказати, окрім того, що така форма є деяка особлива через виникнення (проявлення – М. М., Ю. М.) сутності того чи іншого старого змісту [3, с. 223]. Особливо актуальним, як нам видається, є те, що такі властивості зміни форми поняття є за своєю діалектичною природою

притаманними феномену оцінних понять через гнучкість властивості не тільки норми права, у яких вони закріплені, а й, відповідно, через саму неоднозначну (каучукову) термінологію. Адже, як справедливо зазначає Р.О. Опалев, «оцінні поняття, які притаманні праву, надають останньому гнучкість, стабільність і забезпечують безпроблемність правового регулювання в силу таких властивостей» [10, с. 3]. Отже, по суті, через з'ясування філософсько-правового змісту оцінних понять можливо вказати й на те, що наявна динаміка поняття, що вибудовується в певну форму, має глибинні основи, які першоосновою закладені, узагальнені та приховані, проте ідентифікуються при певних необхідних потребах («подразниках»).

Предметно варто відмітити й на те, що під «оцінним поняттям» у праві розуміють «поняття, зміст яких недостатньо чи взагалі не визначено теорією права. Логічна структура оцінних понять у праві, така сама, як і понять не оцінних, вони мають свій зміст і обсяг» [18, с. 400].

О.С. Фетісов, досліджуючи теоретико-правовий аспект «оцінних понять», виводить таку дефініцію цього феномена, як-то: «Санкціоноване нормою права або таке, що виникає в процесі правовідносин між суб'єктами в суспільстві (завжди соціально значуще) явище, що має метою найбільш загальним способом характеризувати найбільш загальні властивості різноманітних предметів, явищ, дій, процесів, і таке, що навмисне не конкретизоване законодавцем або безпосередньо учасниками правовідносин з метою надання більш широких повноважень суб'єктам правозастосування шляхом вільної оцінки в межах конкретної правозастосовної ситуації, але в межах, що допускаються правом і що дають, у свою чергу, суб'єктам, які реалізують правову норму, можливість урахувати індивідуальні особливості справи, з дотриманням функціонального призначення нормативного припису» [15, с. 14–15].

Цей феномен має й таку властивість, яка полягає в тому, що за його допомогою «законодавець забезпечує піднормативність індивідуального регулювання» [11]. Уважається, що оцінні поняття виконують загальні функції всіх понять права відображення фіксації та передавання правової інформації [1-а; 4, с. 162].

Варто вказати й на те, що ознаки змісту оцінних понять у праві виявляються безпосереднім об'єктом. Суб'єкт, виходячи з обставин, за яких коїться відповідне правопорушення, робить висновок, чи є воно «злісним» чи «малозначним», оцінює матеріальну шкоду як «значну» або ж «незначну» тощо [18, с. 400]. І незважаючи на те, що фактично можливість тлумачення завжди покладена на суб'єкт права, сам суб'єкт, який є безпосереднім елементом сімейного правовідношення, як і його інші елементи (об'єкт і зміст – права й обов'язки, поведінка) підпадають під спектр феномена «оцінного поняття», власне, охоплюються ними через прив'язку, що зводить кількісний і статусний склад суб'єктів у ранг «оцінності».

Так, у контексті *суб'єктів* сімейних правовідносин законодавець у ст. 2 Сімейного кодексу України (далі – СК України) поряд з учасниками сімейних правовідносин із чітко визначеними в контексті сімейно-правового статусу суб'єктами, такими як «подружжя», «батьки», «діти», «усиновлювачі», «усиновлені», «матір», «батько», «бабка», «дід», «прабабка», «прадід», «внуки», «правнуки», «брат», «сестра», «вітчим», «падчерка», «пасинок» тощо, застосовує термін «*інші члени сім'ї*» (ч. 3), «інші родичі» (ч. 4); а у ч. 2 ст. 1 СК України – «*конкретних осіб*» тощо. Звісно, така варіація є доволі складною задля чіткого визначення суб'єктів не тільки через їх розширення, а й через відсутність межі їх установа.

У цьому ключі Пленумом Верховного Суду України у своєму керівному роз'ясненні (далі – Постанова ПВСУ) було надано змогу частково усунути цю колізію. Зокрема, у Постанові визначено, що до «*членів сім'ї*» потрібно зараховувати мачуху, вітчима, які проживають однією сім'єю із малолітніми або неповнолітніми пасинком, падчеркою; до «*інших осіб*» – осіб, у сім'ї яких виховується дитина [14]. Чи не є останній тезис також оцінним?, чи належать Постанови ПВСУ до джерел сімейного права? Відповідь, мабуть, є доволі риторичною. Натомість деякими науковцями відмічається, що такі питання «як правило, не конкретизуються й не роз'яснюються законодавцем у правовій нормі (однак така конкретизація може здійснюватися, наприклад, Пленумом Верховного Суду України)» [1-а; 4, с. 162]. Але, на нашу думку, цю тенденцію «до врегулювання» в такий спосіб питань «оцінних понять» варто визнати доволі проблемною.

Наприклад, наразі варто передусім указати на відносну (неповну) визначеність термінології «інші члени сім'ї», «інші родичі», «родичі», навіть за умови конкретизації в роз'ясненні Пленуму Верховного Суду України. Як видається, така неповнота надання роз'яснення для позбавлення «оцінності» ідентифікації суб'єктів сімейних правовідносин криється в тому, що норма цієї статті є *банкетною*, так як у статті передбачені лише кілька елементів «нормами права, а інший чи інші – тільки маються на увазі. Адже саме банкетний спосіб викладення передбачає отримання відомостей про основні елементи норми права в інших нормативно-правових актах» [6, с. 229]. Також у силу цього виникає неспроможність урегулювати (подолати під час вирішення правового питання) конкуренцію між суб'єктами: «родичами» – «іншими родичами», «члени сім'ї» – «інші члени сім'ї», і, що головне, усіх їх у протиставленні до «конкретних осіб» тощо, адже виходить, що інші члени сім'ї не є конкретними, а тому не можуть наділятися повноваженнями щодо регулювання сімейних відносин з тією чи іншою засадничою метою (ч. 2 ст. 1 СК України). Разом із тим у конструкції виниклих правовідносин чітка інтерпретація та ієрархія за ступенем спорідненості їхніх суб'єктів відіграє подекуди ключову роль у реалізації прав та обов'язків за сімейним законодавством; становить тісний взаємозв'язок і впливає на застосування санкцій, притягнення до відповідальності, визначення правосуб'єктності тощо.

Натомість, як видається, позитивна інтерпретація сенсу безпосереднього місця «оцінних понять» у такому елементі сімейних правовідносин, як «суб'єкт», криється в тому, щоб у такий спосіб надати більшу можливість (свободу) щодо визначення правозастосувачем розширеного кола суб'єктів за певних умов необхідності, аби врегулювати дотримання основних засад сімейного права, зокрема забезпечити реалізацію його мети щодо «зміцнення сім'ї, як соціального інституту...»; «утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми...»; «побудови сімейних правовідносин на паритетних засадах...»; «забезпечення кожної дитини сімейним вихованням...» (ч. 2 ст. 1 СК України).

С.С. Алексеев, визначаючи об'єкт правовідносин, стверджує, що «об'єктами правовідносин» є ті явища (предмети), які оточують нас у світі й на які націлені суб'єктивні юридичні права та обов'язки [1, с. 323]. У науковій літературі устоялася думка про те, що *об'єктами* сімейних правовідносин є ті нематеріальні й матеріальні блага, заради одержання й захисту яких особи вступають у сімейні правовідносини [12, с. 77].

Надаючи характеристику тим чи іншим об'єктам, які входять у суб'єктивний склад сімейних правовідносин, у сімейному законодавстві можливо вказати й на ті об'єкти, які є оцінними. Наприклад, на нашу думку, до таких варто зарахувати (а) забезпечення кожній дитині «духовного розвитку» (абз. 4 ч. 2 ст. 1 СК України). Адже потрібно погодитись, що «духовний розвиток» не тільки є об'єктом сімейних правовідносин між батьками та дітьми (немайновим правом дитини), а й водночас видається у світлі ознак, що характеризують феномен такої поведінки в оцінному аспекті. Сутність оцінки полягає в тому, що кожна сім'я в силу своїх релігійних, сімейних традицій, розумового та культурного розвитку наповнюється як первинний осередок суспільства унікальними, «духовними можливостями»; (б) те саме стосується й таких об'єктів немайнових правовідносин, як «повага», «любов», «взаємодопомога», «підтримка» (абз. 3 ч. 2 ст. 1 СК України); «справедливість», «добросовісність», «розумність», «моральні засади» (ч. 9 ст. 7 СК України).

Відносно матеріальних об'єктів сімейних правовідносин, які характеризуються оцінністю, то тут варто теж указати на наявність у деяких із них цього феномена. Зокрема, нашу думку, це стосується термінів «матеріальна допомога», «матеріальна підтримка» (ст. 75 СК України) тощо. Звісно, законодавець не міг розкрити сутність матеріальної допомоги, оскільки для такої визначаються різні критерії, відштовхуючись від малозабезпеченості, особливої потреби матеріальної підтримки – ліків, харчів, сплати за комунальні послуги (усе це щодо «матеріального підтримання подружжям один одного»).

Отже, відносно місця оцінних понять у такому елементі сімейних правовідносин, як об'єкт, варто вказати на те, що таке визначається можливістю надати гнучкість норми матеріального права для охоплення найбільш повного контексту майнових і немайнових об'єктів сімейних правовідносин.

Щодо змісту сімейних правовідносин варто звернути увагу на те, що такий становлять суб'єктивні права та обов'язки їхніх учасників, де суб'єктивне сімейне, як і будь-яке суб'єктивне, право – це передбачена нормами об'єктивного права міра можливої поведінки правомочного суб'єкта, якій відповідає обов'язок іншої особи або осіб [12, с. 78].

І так, як відомо, суб'єктивне право – це правомірна можливість певної поведінки («право на власні дії, право на чужі дії та право на застосування до порушника санкцій» [16, с. 51]); обов'язок виражається у формі активної (зобов'язання дією) та пасивної поведінки (зобов'язання виконанням), а також зобов'язання перетерплюванням (зазнавання незручностей) [8, с. 192].

Однак, для того щоб визначити оцінні поняття в диспозиції норми сімейного права, необхідно вказати на те, що, закладаючи в такий право чи то обов'язок, законодавець оперує термінологією, яка характеризується специфічністю, нечіткістю, дихотомією тлумачення. Таку тенденцію підмітив і Я.Я. Мельник, досліджуючи питання цивільних процесуальних обов'язків учасників цивільного процесу [7, с. 11]. Зокрема, ученим відмічається, що законодавець мало оперує поняттям «повинен», «зобов'язаний», «обов'язок», натомість здебільшого оперує термінологією «докази подаються...», «пояснення може дати тільки ...», «сторони зобов'язані добросовісно виконувати права та обов'язки...» [9, с. 39] тощо. Відтак, на нашу думку, у сімейному законодавстві щодо категорії прав та обов'язків як змісту сімейних правовідносин також відстежується поєднання таких оцінних понять, які виступають як «прив'язка» до таких категорій, чим зводять їх загалом у ранг оцінності. Наприклад, «Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин ... на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги» (курсив власний – М. М., Ю. М.; курсив акцентований на- і стосується оцінного поняття, яке знаходиться у прив'язці до обов'язку, його змісту) (ч. 1 ст. 55 СК України); «Дружина та чоловік мають право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин» (ч. 2 ст. 56 СК України). Це дає підстави стверджувати, що в реалізації прав на вжиття заходів поведінка не повинна суперечити моральним засадам суспільства тощо.

Висновки. Отже, у межах підведення підсумків щодо проведеного дослідження на предмет визначення місця оцінних понять у сімейних правовідносинах можна дійти до заключного висновку стосовно того, що, попри їх одночасну властивість можливості широкого тлумачення, по суті, законодавцем спеціально використовується гнучкість норми, що міститься у структурі своєї норми (гіпотезі, диспозиції чи санкції) заради належного врегулювання сімейних правовідносин, власне, заради адаптування нечіткості норми до широкого змісту сімейних правовідносин (прав та обов'язків – кількох, одиничних тощо). З іншої боку, оцінні поняття характеризуються у структурі інституту сімейних правовідносин проблемністю і суперечливістю щодо ідентифікації об'єкта, суб'єкта та змісту – прав і обов'язків. Але цей критерій тісно пов'язаний із суб'єктом права, його правосвідомістю, здатністю чітко вбачати під час правозастосування мету врегулювання цих правовідносин, яка визначена сімейним законодавством. І тому такі критерії є архіважливими для правового врегулювання сімейних правовідносин, тому що, визначивши онтологію та місце оцінних понять у структурі сімейних правовідносин, відкривається можливість «мати права – їх реалізувати», «нести обов'язки – нести відповідальність за їх невиконання» тощо. Але варто визнати, що в такому аспекті, фактично, знівельовується сам феномен оцінності за обсягом.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Собрание сочинений : в 10 т. [+ Справоч. том] / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 2010. – Т. 3 : Проблемы теории права : [курс лекций]. – 2010. – 781 с.
- 1-а. Вильнянский С.И. Применение норм советского права / С.И. Вильнянский // Ученые записки Харьковского юридического института / отв. ред. С.И. Вильнянский. – Вып. 7. – Х. : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1956. – 172 с.
2. Егоров С.Н. Аксиоматические основы теории права / С.Н. Егоров. – СПб. : Лексикон, 2001. – 272 с.

3. Ивакин А.А. Диалектическая философия : [монография] / А.А. Ивакин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одеса : Фенікс ; Суми : Университетська книга ; М. : Транслит, 2007. – 440 с.
4. Іншин М.І. Оціночні поняття у трудовому праві: сучасний стан та шляхи удосконалення / М.І. Іншин // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 162–166. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: http://www.google.com.ua/url?url=http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/FP_index.htm_2014_4_30.pdf&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ved=0CBkQFjABahUKEWjk6PLu6u7GAhWmvXIKHZbMB20&usq=AFQjCNGy2UE69SAQN_bliA_gqbBZsfB_Q.
5. Лукьяненко М.Ф. Оценочные понятия гражданского права: теоретико-правовой анализ и практика применения : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / М.Ф. Лукьяненко ; науч. конс. В.В. Витрянский. – М., 2010. – 54 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL:<http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1382469>.
6. Марченко М.Н. Теория государства и права : [учебник для бакалавров] / М.Н. Марченко, Е.М. Дерябина. – М. : Проспект, 2013. – 432 с.
7. Мельник Я.Я. Обов'язки учасників цивільного процесу : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Я.Я. Мельник ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. – К., 2013. – 290 с.
8. Теорія держави і права. Державний іспит / [Ю.М. Оборотов, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський, Л.Г. Матвєєва]. – Х. : Одиссей, 2010. – 256 с.
9. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України : [монографія] / [М.Б. Мельник, Я.Я. Мельник, М.М. Ясинок] ; за загальною редакцією д. ю. н., професора М.М. Ясинка. – К. : Алерта, 2014. – 336 с.
10. Опалев Р.О. Оценочные понятия в арбитражном и гражданском процессуальном праве / Р.О. Опалев. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 248 с.
11. Кашанина Т.В. Оценочные понятия в советском праве / Т.В. Кашанина // Правоведение. – 1976. – № 1. – С. 25–31. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=188031>.
12. Сімейне право України : [підручник] / за ред. Ю.С. Червоного. – К. : Істина, 2004. – 400 с.
13. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1982. – 1600 с.
14. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства материнства та стягнення аліментів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06>.
15. Фетисов О.Е. Оценочные понятия в праве: проблемы теории и практики : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / О.Е. Фетисов ; науч. рук. А.В. Малько. – Тамбов, 2009. – 23 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL:<http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1341490>.
16. Цивільне право України : [підручник] : у 2-х кн. / [Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 864 с.
17. Черноус С.М. Оціночні поняття у трудовому праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / С.М. Черноус ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.
18. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2002. – Т. 4 : Н – П. – 2002. – 720 с.

